

УДК 91(07)+37(477)(09)

Оксана Браславська

ВІТЧИЗНЯНА ГЕОГРАФІЧНА ОСВІТА: ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ XVII – ПОЧ. XX СТОЛІТТЯ

У статті розглядається питання історії становлення системи вітчизняної географічної освіти. Досліджуються шляхи й можливості її удосконалення за різних соціальних і політичних умов. Визначається внесок видатних географів і педагогів у розвиток як географічної освіти, так і географічної науки в цілому. Висвітлюються організаційні питання вітчизняної методики викладання природознавства і, зокрема, географії. Розкриваються проблеми вищої освіти педагогів-географів того часу.

Ключові слова: географічна освіта, методика географії, навчально-виховний процес, підготовка вчителя-географа.

Удосконалення концепції формування особистості, її фахової компетентності в нових соціальних умовах вимагають вивчення проблем становлення й розвитку освіти в навчальних закладах України на різних історичних етапах та наукового аналізу фактів, які доцільно враховувати в процесі оновлення національної освіти.

Науковці виокремлюють у розвитку вищої педагогічної (В. Луговий [7], В. Майборода [8]) і, зокрема, географічної (М. Криловець [5], В. Круль [6], Л. Мельничук [10], І. Шоробура [16] та ін.) освіти декілька етапів, що тісно пов'язані з історичними, соціальними й політичними подіями в державі та мають суттєвий вплив на становлення шкільної географічної освіти. У системі шкільного навчання різних історичних епох географія посідала різні позиції, що зумовлювало зміни в системі професійної підготовки вчителів-географів. Узагальнення результатів наукових досліджень, вивчення традицій і реформаційних процесів у географічній освіті дають підстави стверджувати, що теоретичні й практичні засади навчання школярів географії й підготовки до цього процесу вчителів у вітчизняній освіті мають тривалу й багату історію. Саме вивчення окреслених процесів уможливило з'ясування причин перетворень у професійній підготовці майбутнього вчителя географії та потрактування його фахової компетентності як елемента загальної підготовки у ВНЗ.

Історичні дані про географічну освіту, згідно з результатами аналізу дисертаційних робіт і фахової літератури, свідчать про її розвиток у вузькому науково-методичному аспекті щодо питання підготовки вчителів.

Слід визначити, що презентовані наукові результати повною мірою не використовувались у процесі формування фахової компетентності

майбутніх учителів географії. З огляду на специфіку географічної науки, основні тенденції професійної підготовки, зокрема, майбутніх учителів географії, тісно пов'язані зі змінами в розвитку державного устрою й суспільного життя в країні. Саме тому ми не виокремлюємо чіткі межі періодизації в ретроспективі професійної підготовки майбутніх учителів географії, а відповідно до предмета нашого дослідження, прослідковуємо її зміни в часі й просторі.

На початку XVII ст. релігійно-національні товариства, що створювали при церквах, а також ремісничі й цехові організації відкривали міські братства як самобутні навчальні середні заклади, які зберігали слов'янські вчительські традиції. О. Сухомлинська вказує: «Відштовхуючись від греко-слов'янської релігійної традиції, діячі братських шкіл приходять до ідеї про необхідність прилучення до здобутків західноєвропейської культури – у школах починають вивчати польську та латинську мови, вивчають і опановують античні джерела, зростає їх інтерес до пізнання природи, суспільства» [14, с. 3–4]. Така ситуація позначилася й на географічній освіті.

Значний внесок у розвиток вищої освіти в XVII ст. зробила Києво-Могилянська академія [4], де професійно готували вчителів, які змінили ченців при монастирях, працівників культових і військових установ. Саме цей навчальний заклад заклав основи вищої педагогічної освіти, тут започатковано роботу закритих трирічних педагогічних інститутів, які функціонували також при Харківському (1805 р.) і Київському (1834 р.) університетах та в Кременецькому ліцеї.

Упродовж зазначеного періоду плідною була діяльність М. Раєвського – автора підручника з мінералогії для учнів реальних училищ, де наголошено на обов'язковому використанні в ході уроків різноманітних прийомів і методів навчання (спостереження, порівняння, бесіди). Позиція вченого відповідала новим на той час освітнім програмам, що рекомендували ознайомлювати учнів із різними предметами і явищами природи.

Створення педагогічних інститутів декларував Статут імператорських університетів. Навчання в університетах тривало лише до 1858 року, а надалі вчителів готували на педагогічних курсах і семінаріях, які потребували менших економічних державних затрат. Згодом нехтування важливістю вищої педагогічної освіти призвело до закриття цих курсів та ліквідації ґрунтовної підготовки вчителів, зокрема й учителів географії.

Розвиток соціально-економічних факторів і деякі політичні події сприяли відновленню підготовки вчителів, у зв'язку з чим були відкриті вчительські інститути. Із 1872 року такі інститути (із терміном навчання – три роки) діяли, зокрема, в Ніжині, Феодосії й Глухові, де готували вчителів для міських шкіл та вищих початкових училищ, а географічні відомості були складником природознавства поряд із фізикою,

математикою, педагогікою, Законом Божим та іншими дисциплінами. Цікавим є факт, що в інститутах, паралельно з вивченням педагогіки й опануванням елементарних знань із методики навчання географії, проходили педагогічну практику. Це свідчить про ґрунтовність тогочасної педагогічної освіти, надання майбутнім учителям не лише теоретичних знань, а й практичних компетенцій.

Кінець XVII ст., на думку В. Майбороди, ознаменований тим, що «створення університетів з педагогічними інститутами при них, Вищих жіночих педагогічних курсів, учительських інститутів та екстернатів заклало основу для функціонування й розвитку системи вищої педагогічної освіти в Україні. Водночас вона удосконалювалася на основі старої і нової вищої педагогічної школи» [8, с. 18].

Промислова революція в Європі XVII–XVIII ст., швидкий розвиток продуктивних сил спонукали до нових досліджень у географічній науці та сприяли підвищенню рівня навчання географії учнівської й студентської молоді. За ініціативи М. Ломоносова в географічній освіті була запроваджена програма краєзнавчого вивчення території. Крім того, перебуваючи на посаді керівника географічного департаменту АН, М. Ломоносов опікувався проблемою підготовки вчителів географії, акцентуючи увагу на потребі посилення ґрунтовності їхніх фахових знань [2], на що вказує М. Баранський.

У зв'язку з інтенсивним використанням людиною природних багатств і розвитком економіки, наприкінці XVIII ст. викладання природознавства у вітчизняних школах передбачало наявність змістовних географічних відомостей. Були відкриті народні училища – головні заклади, із терміном навчання 5 років (вивчали географію, історію, механіку, фізику, мінералогію, ботаніку) і малі (2 роки навчання) та вчительські семінарії.

На дослідницьку увагу заслуговує підручник із природознавства «Начертание естественной истории» (1768), створений В. Зуєвим (1754–1794 рр.) для народних училищ Російської імперії. Посібник витримав чотири перевидання, уперше в природничій освіті він розв'язував основні завдання методики викладання курсів, пов'язаних із вивченням природи. Автор підручника довів важливість послідовності вивчення природознавства за принципом від простого до складного (викопне царство (нежива природа), царство рослин (жива природа), царство тварин) і наголосив на обов'язковому створенні спеціальних кабінетів, де були б представлені наочні посібники, колекції, натуральні об'єкти. В. Зуєв порушив питання про викладання шкільного предмета з використанням різноманітних методів, прийомів, засобів, організаційних форм навчання, де головну роль відігравали екскурсії. Саме В. Зуєва вважають засновником вітчизняної методики викладання природознавства (у змісті були передбачені елементи географічних знань).

В. Татищев створив достатньо повний як для свого часу географічний опис Росії, що став першим вітчизняним підручником із географії. У 1719 році в Росії вийшов підручник Я. Гюнберга «Земноводного круга краткое описание, и старых, и новых географий по вопросам и ответам через Якова Гюнберга собранные», де подано відомості про різні країни світу й загальні географічні дані. У 1776 році підготовлено вітчизняний підручник із географії Х. Чеботарьова «Географическое и методическое описание Российской империи».

Отже, кінець XVIII – початок XIX ст. (час приєднання до Росії Східної Білорусії й Правобережної України) став епохальним у виокремленні географії як науки й чітко структурованого шкільного предмета, що викладали лише в початковій школі, приділяючи основну увагу вивченню географічних назв і номенклатури та акцентуючи на запам'ятовуванні фактів. У школах послуговувалися голландськими й німецькими підручниками з географії, перекладеними російською мовою, як-от «Географією, або Коротким описом земної кулі», де вміщено відомості про градусну сітку, описи природних явищ, а також низку статистичних даних про різні частини світу та Росію, зокрема.

Особливу роль у становленні географії окресленого періоду відіграє науковий доробок й практична діяльність М. Гоголя. Обстоюючи думку про обов'язкову неперервну географічну освіту, він наполягав на використанні вдосконалених засобів і прийомів навчання з обов'язковим застосуванням карти й роботи на місцевості. Основними його працями є: «Отрывок детской книги по географии» (1830), «Мысли о географии» (1829) [3]. Сучасне бачення ролі М. Гоголя у розв'язанні проблеми професійної підготовки вчителів географії досліджують В. Шевченко та М. Криловець [15].

У 60-ті рр. XIX ст. основні вимоги до змісту географічної освіти окреслив К. Ушинський (1824–1870 рр.), обґрунтувавши роль географії як навчального предмета, запропонувавши розвивати країнознавчий принцип у навчанні, наголосивши на виховній функції географії, на необхідності тісного зв'язку навчання географії з освоєнням навколишньої природи й діяльності людини в ній. Видатний педагог сформулював принцип «від відомого до невідомого», вважаючи головним у географії вивчення рідного краю та своєї країни в цілому. Учений звертав увагу на важливість розвитку уяви школярів, формування знань із застосуванням наочності як одного з важливих принципів дидактики.

У другій половині XIX ст. фізична географія виокремилася в самостійну галузь науки. Одним із її засновників був В. Докучаєв, який у 1889–1894 рр. керував експедиційними дослідженнями в Україні (спільно з В. Вернадським, Г. Висоцьким, Г. Морозовим, К. Глінкою, Г. Танфільєвим), заклав основи ландшафтознавства, ґрунтознавства, сформулював основні положення про природно-історичну зональність, природно-

територіальні комплекси. Географи П. Броунов, Є. Ленц, С. Рудницький теоретично аргументували об'єкт і предмет географічної науки, що сприяло підвищенню значущості географічної освіти.

Поділ України між Російською та Австро-Угорською імперіями у XIX ст. призвів до уповільненого розвитку українського народу порівняно з розвиненими країнами. Водночас в окреслений період передові світоглядні думки висловлювали представники прогресивної педагогічної думки України: Х. Алчевська, В. Антонович, Б. Грінченко, М. Грушевський, М. Драгоманов, П. Житецький, М. Корф, І. Франко та ін., що позитивно впливало на еволюцію освіти й науки. Тоді були створені українські підручники для дорослих і дітей, функціонували громадські товариства, недільні школи, клуби, бібліотеки, театральні вистави, дитячі майданчики, хоч бідність широких верств населення обмежувала навчальні потреби дітей, зокрема й географічні.

Кінець XIX ст. ознаменований створенням Педагогічного товариства (1859 р.), організатором якого є П. Редкін – видатний освітній діяч, фундатор методики навчання географії. Саме завдяки членам товариства привернуто увагу громадськості й уряду до проблем вивчення географії як навчального предмета в школі та у вищих навчальних закладах (А. Овсянніков), до потреби пізнання рідного краю в географічному аспекті (Д. Семенов), з'ясовано й обговорено дидактичні правила та методи географії (М. Раєвський). Розвиваючи методику навчання географії, П. Редкін (1808–1891 рр.) заснував перші педагогічні журнали: «Бібліотека для виховання», «Народна школа», «Учитель», «Педагогічний літопис». Учений був співавтором і редактором таких підручників, як «Початковий курс географії» (співавтор А. Барков й ін.), «Короткий курс географії Росії» (співавтор Е. Лесгафт), «Підручник географії» (співавтор О. Герд), «Методи і принципи географії» (співавтор Е. Петрі), «Нариси методики і дидактики навчальної географії» (співавтор А. Соколова), «Географія як наука і як навчальний предмет» (співавтор Н. Раєвський), «Уроки географії» (співавтор Д. Семенов) та ін.

У Росії, наприклад, географія була рівноправним шкільним предметом, тут розроблено рекомендації з методики навчання географії, підготовлено, зокрема, посібники «Педагогічні замітки для вчителів» і «Уроки географії» (Д. Семенов), де наголошено на ролі наочності й організації самостійної роботи школярів (особливо креслення карт) у навчанні географії. У змісті географічної освіти особливу увагу приділяли вивченню території Росії (наприклад, «Короткий землепис Російської держави» – підручник для третього класу народних училищ). Створення оригінальних шкільних підручників із географії – серйозне досягнення методики в XIX–XX ст. (автори: А. Крубер, Г. Іванов, Е. Лесгафт, А. Барков, С. Чефранов). У посібниках враховано такі методичні положення, як доступність викладання складних питань змісту, скорочення

списку номенклатурних об'єктів, використання історичного та країнознавчого підходів. Серією цих підручників послуговувалися й після 1917 року.

Починаючи з 1907 року, географію поступово вводили до програм початкових класів гімназій, реальних, відомчих училищ, приватних шкіл, однак рівень викладання ще протягом тривалого часу був незадовільним (переважали нічим не обґрунтовані факти), а методика – застарілою й примітивною. Уся класна та позакласна робота учнів полягала в запам'ятовуванні різних назв річок, гір, озер, міст, островів, висот гірських вершин, кількості жителів у країнах, тобто, за словами Е. Лесгафта, «процвітав номенклатурний напрям у шкільній географії». Від учнів віком 10–12 років вимагали знання до 2 тис. назв, близько 1 тис. цифр матеріалу підручника. Діти губилися у великому обсязі географічної номенклатури та її комбінаціях.

Обов'язковими видами занять на уроках географії були креслення і замальовування карт, тобто їх дублювання за географічною сіткою на власний розсуд дітей, а згодом – графічне зображення цифрового матеріалу (найчастіше складали звичайні схеми). Кресленням захоплювалися настільки, що всю увагу зосереджували на створенні діаграм, особливо коли йшлося про взаємозв'язок декількох географічних елементів. Це забирало в дітей багато часу, але зовсім незначною мірою поглиблювало їхні географічні знання.

Крім того, для школи необхідним було збільшення географічних матеріалів, зокрема карт й атласів, картин, інших засобів унаочнення, підручників, посібників; недосконаліми були й методи навчання. Педагоги потребували оптимізації знань, ширшого ознайомлення з науковими досягненнями в галузі географії та зменшення цифрового навантаження на теоретичний матеріал. Наприклад, паралельно з вивченням компонентів природи й території України, поясненням їхнього взаємозв'язку, учням необхідно було обов'язково запам'ятовувати численні температурні показники в окремих районах, статистичні дані про кількість домашніх тварин або про чисельність працівників у окремих галузях господарства. Схоластичне подання матеріалу призводило до зниження рівня науковості в навчанні дітей географії, посилювало розрив між викладанням географії, її методикою та розвитком науки.

Суттєвий внесок в удосконалення методики навчання географії зробив Л. Весін, автор «Історичного огляду підручників загальної і російської географії», що описав історію розвитку змісту шкільної географії й методики її навчання більше ніж за півтора століття, звернув увагу на необхідність докорінного поліпшення стану викладання географії в школах і в університетах. Дослідник зазначив, що вдосконалення підручників, у передмовах до яких викладено основні рекомендації з вивчення школярами географії, суттєво впливало на розвиток методики навчання предмета. Розвиткові методики навчання географії присвячено

фундаментальний реферат Л. Весіна «Історичний нарис викладання географії в Росії».

Негативним в освіті ХІХ ст. С. Русова вважає те, що досі не було з'ясоване місце географії в системі шкільних предметів [12]. Кожна школа, гімназія чи училище, залежно від змісту освіти, самостійно укладали навчальні плани, які нерідко відрізнялися недостатнім обсягом основоположних наукових географічних знань. Так, у реальних училищах географію вивчали в перших п'яти, а в жіночих гімназіях – у перших чотирьох класах; лише в комерційних училищах географія з'являлася в середніх (6, 7, 8) класах. Це знижувало рівень знань учнів із географії та їхніх можливостей вступити до вищих навчальних закладів освіти.

Отже, нами розглянуто питання історії становлення системи вітчизняної географічної освіти, досліджено шляхи і можливості її удосконалення за різних соціальних і політичних умов. Варто більш ширше визначити внесок науковців-географів у розвиток як географічної освіти, так і географічної науки в цілому та розкрити проблеми вищої освіти у становленні новітніх підходів у навчанні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баранский Н. Н. За профессиональные педагогические навыки / Н. Н. Баранский // Науч. сборн. Московского филиала Геогр. Общества СССР. Сер. «Вопросы географии» / ред. кол.: Н. Н. Баранский, К. К. Марков, Э. М. Мурзаев [и др.]. – М. : Гос. изд-во геогр. лит-ры, 1951. – Ч. 25 «Высшее географ. образование». – С. 168–196.
2. Баранский Н. Н. Исторический обзор учебников географии (1876–1934) / Баранский Н. Н. – М. : Географгиз, 1954. – 502 с.
3. Гоголь Н. В. Мысли о географии : полное собрание сочинений : [в 14 т.] / Гоголь Н. В. – М.; Л. : Изд-во АН СССР (1937–1952). – Т. 8. Статьи. – 1952. – С. 98–106.
4. Києво-Могилянська академія в іменах, ХVІІ–ХVІІІ ст. : енциклопед. видання / упоряд. З. І. Хижняк / за ред. В. С. Брюховецького. – К. : Видав. дім «КМ Академія», 2001. – 736 с.
5. Криловець М. Г. Фахова та методична підготовка майбутніх учителів географії : теорія і практика : [монографія] / Криловець М. Г. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2007. – 301 с.
6. Круль В. П. Історія та методика географічної науки : [конспект лекцій] / Круль В. П. – Чернівці : Рута, 2000. – 84 с.
7. Луговий В. І. Педагогічна освіта в Україні: структура, функціонування, тенденції розвитку / Луговий В. І. / за заг. ред. О. Г. Мороза. – К. : МАУП, 1994. – 196 с.
8. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985 рр.) / Майборода В. К. / за ред. В. І. Лугового. – К. :

- Либідь, 1992. – 196 с.
9. Максаковский В. П. Преподавание географии в зарубежной школе / Максаковский В. П. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 368 с.
 10. Мельничук Л. І. Становлення і розвиток шкільної географічної освіти в Україні (перша половина ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Л. І. Мельничук. – К., 2004. – 19 с.
 11. Методика обучения географии в общеобразовательных учреждениях : [учеб. пособ. для студентов вузов] / [Душина И. В., Пятунин В. Б., Летягин А. А. и др.] / под ред. И. В. Душиной. – М. : Дрофа, 2007. – 509 с.
 12. Русова С. Вибрані педагогічні твори : [у 2 кн.] / за ред. : Є. І. Коваленко ; [упоряд., передм., прим. Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук]. – К. : Либідь, 1997. – Кн. 1. – 272 с.
 13. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Сірополко С. – К. : Наук. думка, 2001. – 912 с.
 14. Сухомлинська О. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру / О. Сухомлинська // Педагогічна газета. – 2002. – № 10–11. – С. 3–4.
 15. Шевченко В. Микола Гоголь як географ / В. Шевченко, М. Криловець // Географія та основи економіки в школі. – 2009. – № 3. – С. 42–44.
 16. Шоробура І. М. Становлення та розвиток шкільної географічної освіти в Україні (ХІХ–ХХ століття) : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 / Шоробура Інна Михайлівна. – К., 2007. – 452 с.